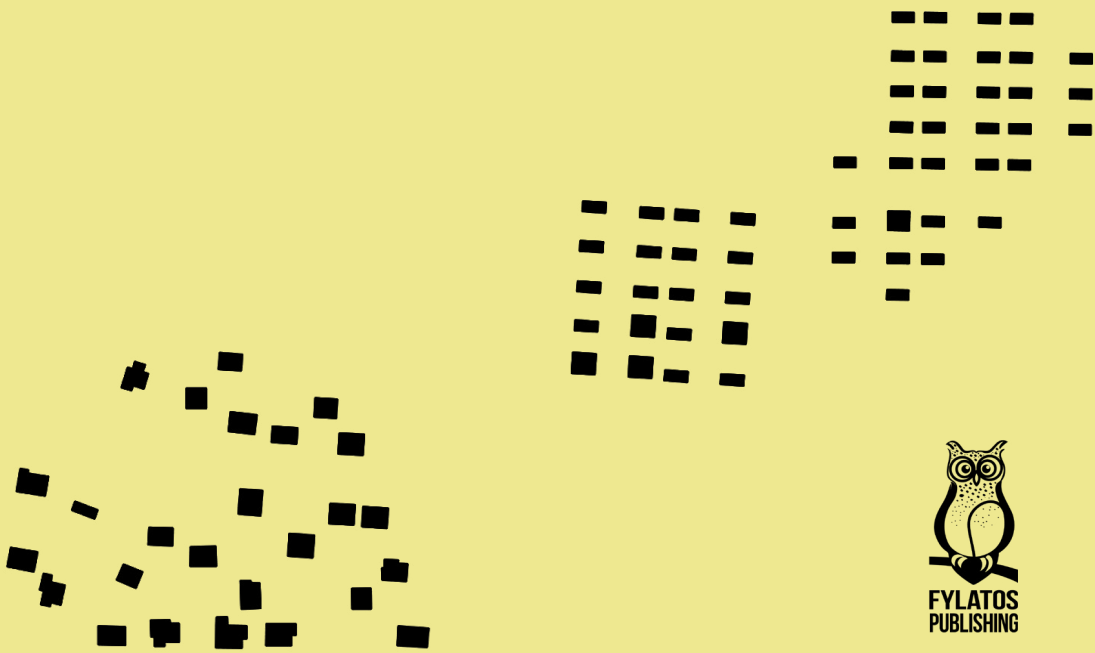

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Copyright για την ελληνική έκδοση
Σοφοκλής Κωτσόπουλος
© Εκδόσεις Φυλάτος, © Fylatos Publishing, Θεσσαλονίκη 2022

Συγγραφέας: ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια: © Fylatos Publishing
Γραφιστική επιμέλεια: Χρύσα Γκανούδη © Fylatos Publishing

Επιτρέπεται η αναδημοσίευση τμήματος του παρόντος έργου για λόγους σχολιασμού ή κριτικής. Επιτρέπεται η αναδημοσίευση περιορισμένων τμημάτων για επιστημονικούς λόγους, με υποχρεωτική αναγραφή του τίτλου του έργου, του συγγραφέα, του εκδότη, της σελίδας που αναδημοσιεύεται και της ημερομηνίας έκδοσης. Απαγορεύεται οποιαδήποτε διασκευή, μετάφραση και εκμετάλλευση, χωρίς αναφορά στους συντελεστές του βιβλίου και γραπτή άδεια του εκδότη και του συγγραφέα σύμφωνα με τον νόμο.

© Εκδόσεις Φυλάτος, © Fylatos Publishing
e-mail: contact@fylatos.com
web: www.fylatos.com

ISBN: 978-960-658-143-4

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ
ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Εκδόσεις Φυλάτος
Fylatos Publishing
MMXXII

Στη μητέρα μου, Θάλεια...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Το ιστορικό πλαίσιο και η οργάνωση του κράτους	15
1.1. Άφιξη και εγκατάσταση. Οι πρόσφυγες της Φλώρινας	15
1.2. Η κρατική πολιτική για τους πρόσφυγες	22
1.3. Η δημιουργία των συνοικισμών	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Φλώρινας	31
2.1. Το χρονικό της ανέγερσης των Συνοικισμών	31
2.1.1. Α΄ Αστικός Συνοικισμός (1922 – Τ.Π.Π. – 35 κατοικίες)	35
2.1.2. Α΄ Αστικός Προσφυγικός Συνοικισμός (1928 – Ε.Α.Π. – 62 κατοικίες)	41
2.1.3. Β΄ Αστικός Προσφυγικός Συνοικισμός (1928 – Ε.Α.Π. – 43 κατοικίες)	45
2.1.4. Α΄ Συνοικισμός Μοναστηριωτών (1931 – Πρόνοια – 51 κατοικίες)	49
2.1.5. Δύο Γεωργικοί Συνοικισμοί (1931 – Γεωργικό Γραφείο – 17 και 10 κατοικίες)	57
2.1.6. Γ΄ Αστικός Προσφυγικός Συνοικισμός (1931 & 1934 – Πρόνοια – 50 κατοικίες)	63
2.1.7. Β΄ Συνοικισμός Μοναστηριωτών (1934 – Πρόνοια – 86 κατοικίες)	69
2.1.8. Δ΄ Κρατικός Συνοικισμός (1937 – Πρόνοια – 20 κατοικίες)	75
2.2. Παρατηρήσεις στην πολεοδομική οργάνωση	77
2.3. Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική	95
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Φυτώριο και Γεωργική Σχολή (1927 – Ε.Α.Π.)	121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Τα πρόσωπα και η πολιτική διάσταση του εγχειρήματος	131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Η αποτίμηση του έργου της οικιστικής αποκατάστασης	147
5.1. Τρία σχόλια	147
5.2. Δυο συγκρίσεις	152
5.3. Και ένα συμπέρασμα	153
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	157
ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	163
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ	164

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η έλευση των προσφύγων, κατά τη δεύτερη και κυρίως την τρίτη δεκαετία του 20ου αιώνα, αποτελεί σταθμό για τις στεγαστικές απαιτήσεις στο εσωτερικό των ελληνικών πόλεων. Εκτός από κοινωνικό και οικονομικό ζήτημα, οι εκτεταμένες ανάγκες ανέδειξαν την κατοικία, για πρώτη φορά, σε μείζον πρόβλημα και έθεσαν σε αμφισβήτηση τις προϋπάρχουσες οικιστικές συνήθειες. Η ανταπόκριση του κράτους ήταν σχετικά άμεση, ενώ η αποτελεσματικότητά του πρωτοφανής, σε μια περίοδο με έντονες πολιτικοοικονομικές αναταράξεις και κοινωνικές μεταβολές.

Η διερεύνηση των προσφυγικών συνοικισμών απετέλεσε τμήμα μιας μακρόχρονης και ευρύτερης έρευνας για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομική εξέλιξη της Φλώρινας από το 1912 έως σήμερα, που κορυφώθηκε με την πρόσφατη συνεργασία του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Δήμου Φλώρινας (2018). Σκοπός του παρόντος τμήματος της έρευνας είναι η ανάλυση και η κριτική αποτίμηση της συμβολής των προσφυγικών συνοικισμών στην εξέλιξη της πόλης, απαντώντας παράλληλα σε ευρύτερα ζητήματα, που σχετίζονται με το φαινόμενο της στεγαστικής αποκατάστασης του Μεσοπολέμου. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία, αν και σχετικά πλούσια, δεν έχει καλύψει πλήρως τα σύνθετα ζητήματα, ειδικά στο επίπεδο του αστικού αποτυπώματος. Η Ευθαλία Τσαπάνου-Κωτσοπούλου πρώτη προσδιόρισε και διερεύνησε τους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς της Φλώρινας, μέσα από πρωτογενή αρχειακή έρευνα και σχολίασε τη σχέση τους με την εξέλιξη του ρυμοτομικού σχεδίου. Η Χριστίνα Ζαρκάδα-Πιστιώλη προσέγγισε τα προσφυγικά κτίρια μέσω της τυπολογίας τους, στο ευρύτερο πλαίσιο της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής της πόλης. Επιμέρους θεματικές ιστορικές μελέτες, όπως του Αρχιμανδρίτη Ειρηναίου Χατζηφεραϊμίδη για τους πρόσφυγες από την Κιουτάχεια, της Σοφίας Ηλιάδου-Τάχου, του Δημήτρη Μεκάση και του Σπύρου Παπαχαρίση για πολλαπλά σχετιζόμενα θέματα είναι πολύτιμες για την ιστορική ανάλυση της πόλης μας και την πολιτισμική αυτογνωσία. Τέλος, αξιοσημείωτες είναι και οι φοιτητικές εργασίες που εκπονήθηκαν τα τελευταία χρόνια στα Πανεπιστημιακά Τμήματα της Φλώρινας, που εστιάζουν σε ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα των προσφύγων και των συνοικισμών, μέσα

από το αρχείο της Πρόνοιας, όπως της Μαριάννας Γραφάκου για τους Μικρασιάτες και της Ευαγγελής Κωτσαλίδου για τους Μοναστηριώτες πρόσφυγες.

Ως προς τους προσφυγικούς συνοικισμούς γενικά, η βιβλιογραφία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του '90, με χαρακτηριστικό σταθμό το συμπόσιο με τίτλο «*Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα*». Όσον αφορά στο ιστορικό πλαίσιο, καθοριστική είναι η μελέτη του Ευστάθιου Πελαγίδη για την αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία, όπως και το συλλογικό έργο για τους πρόσφυγες στη Μακεδονία με τον εμβληματικό υπότιτλο «*Από την τραγωδία στην εποποιία*» σε επιμέλεια Ιωάννη Κολιόπουλου και Ιάκωβου Μιχαηλίδη (αναλυτικά βλ. βιβλιογραφία). Η πλέον πρόσφατη έρευνα του Νίκου Ανδριώτη καλύπτει συνολικά το φάσμα του προσφυγικού φαινομένου στην Ελλάδα, από το 1821 έως το 1940. Σχετικά με την πολεοδομική διάσταση της προσφυγικής αποκατάστασης και με την κοινωνική ερμηνεία των πόλεων, ξεχωρίζει το έργο της Βίκας Γκιζελή για την κοινωνική στέγη, αλλά και της Λίλας Λεοντίδου για την αποκατάσταση στην Αθήνα και τον Πειραιά και της Βίλμας Χαστάογλου για την αντίστοιχη στη Θεσσαλονίκη. Εντοπίζονται φυσικά και άλλες αναλύσεις επιμέρους πόλεων, από τις οποίες προκύπτουν ενδιαφέροντα κοινά και διαφοροποιά στοιχεία.

Για τους σκοπούς του παρόντος τμήματος της έρευνας, εκτός των παραπάνω πολύτιμων βιβλιογραφικών πηγών, επανεξετάστηκαν γνωστές και εντοπίστηκαν νέες αρχειακές πηγές που έδωσαν περισσότερα και πολύ αξιολογικά στοιχεία, συνδέοντας καταστάσεις και επιλύοντας ζητήματα που παρέμεναν εκκρεμή έως σήμερα. Κατ' αρχάς, ερευνήθηκαν και αξιολογήθηκαν εκ νέου τα στοιχεία των μελετημένων αρχειακών πηγών της πόλης, όπως το αρχείο του Δημοτικού Συμβουλίου, το αρχείο της Πρόνοιας, το αρχείο της Υπηρεσίας Δόμησης (Πολεοδομίας), το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και οι εφημερίδες της εποχής («*Έθνος*», «*Έλεγχος*», «*Η Μακεδονική*», «*Μακεδονικός Αστήρ*», «*Νέοι Καιροί*», «*Φωνή του λαού*»). Η ύπαρξη δεκάδων φωτογραφιών της εποχής (όχι ιδιαίτερα σύνηθες φαινόμενο) αποτελεί μια ασύγκριτα πολύτιμη πηγή, που παρέχει πληροφορίες με μοναδική ακρίβεια. Το αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, που τηρείται στο Μουσείο Μπενάκη παρείχε νέες και κεντρικής σημασίας πληροφορίες. Τέλος, το προσωπικό και οικογενειακό μου αρχείο, που χρονολογείται από την πρώτη

(με τον Γεώργιο Τσάπανο) και τη δεύτερη (Σοφοκλή Τσάπανο) γενιά Μοναστηριωτών, επιφύλαξε μοναδικά πρωτογενή στοιχεία.

Η διερεύνηση και η αποσαφήνιση όμως, των διαδικασιών της δημιουργίας των προσφυγικών συνοικισμών αποτέλεσε απλώς τη βάση για τον κύριο σκοπό της έρευνας, που ήταν η κριτική αποτίμησή τους σε αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό επίπεδο. Με βασικό εργαλείο την «αποτύπωση» του χώρου, από την κλίμακα της κατοικίας (κατόψεις), στην κλίμακα της γειτονιάς (πολεοδομικά σχέδια) διερευνήθηκε η σχέση των νέων αυτών περιοχών με την προϋφιστάμενη πόλη, σε επίπεδο αστικής γεωγραφίας. Αναμενόμενο αποτέλεσμα απέτελεσε η τεκμηρίωση της βαρύνουσας σημασίας των συνοικισμών, όχι μόνο ως παράμετρος της κοινωνικής κρατικής μέριμνας, αλλά και ως καθοριστικός παράγοντας του αστικού εκσυγχρονισμού, που συντελέστηκε κυρίως κατά τον Μεσοπόλεμο, την καθοριστικότερη περίοδο της Φλώρινας στη νεότερη ιστορία της.

Για το όλο εγχείρημα, οφείλονται ευχαριστίες κατ' αρχάς στη Μαρία Δούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ. και επιστημονικά υπεύθυνη του ερευνητικού προγράμματος «*Πόλις Φλώρινα 1912-2012*». Ιδιαίτερα καίριες, επί του τελικού κειμένου, ήταν οι παρατηρήσεις του Νίκου Καλογήρου, Ομότιμου Καθηγητή του Τμήματος. Σημαντικά στοιχεία της έρευνας προέκυψαν μέσα από τις πολώρες συζητήσεις με φίλους Φλωρινιώτες και ειδικά με τον Κώστα Ραπτόπουλο, τον Μιχάλη Παπαγιαννάκη, τον Σωτήρη Βόσδου, τον Βασίλη Παντελίδη και τον Ανδρέα Τσώκα, καθώς και με πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, όπως ο Δημήτρης Αντωνιάδης. Τους ευχαριστώ θερμά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στο προσωπικό των υπηρεσιών που κατέχουν και διαχειρίζονται τα σχετιζόμενα με την έρευνα αρχεία. Λόγω του όγκου και της σημασίας των αρχείων ξεχωρίζει η Υπηρεσία Δόμησης του Δήμου Φλώρινας, η Υπηρεσία Πρόνοιας της Περιφερειακής Ενότητας Φλώρινας και το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς. Αντίστοιχα καίρια, ήταν η ύπαρξη ιστορικών φωτογραφιών κυρίως από το αρχείο του Φ.Σ.Φ. «Ο Αριστοτέλης», που αποτυπώνουν γνωστές και άγνωστες απόψεις της πόλης και συνεισφέρουν ποικιλοτρόπως στην τεκμηρίωση των αστικών φαινομένων.

Τα δημόσια ευχαριστήρια προς τη μητέρα μου Θάλεια, θα ήταν περιττά, εάν δεν επρόκειτο για τη σημαντικότερη θεματοφύλακα τόσο

των γνώσεων για την πολεοδομική ιστορία της Φλώρινας, όσο και των κρισιμότερων αρχειακών πηγών (κυρίως της Πολεοδομίας, αλλά και του σχετιζόμενου αρχείου της Πρόνοιας), που ταξινόμησε, διαφύλαξε και παρέδωσε στους νεότερους, καθ' υπερβολήν των τυπικών υπηρεσιακών καθηκόντων της. Την ευχαριστώ προσωπικά και επιστημονικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα η Ελλάδα δέχθηκε επαναλαμβανόμενα κύματα προσφύγων, τα οποία προκλήθηκαν:

α. Από βίαια γεγονότα, όπως οι διωγμοί του 1914 των Ελλήνων του Πόντου και της Μικράς Ασίας,

β. Ως συνέπεια πολιτικών αποφάσεων, όπως η Συνθήκη του Βουκουρεστίου του 1913, οπότε εγκατέλειψαν τις πατρίδες τους πολλοί κάτοικοι των βορειότερων περιοχών της Μακεδονίας και

γ. από οργανωμένες ανταλλαγές, όπως η Συνθήκη του Νείγυ του 1919 μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας (Πελαγίδης, 1994: 70-71).¹

Η Μικρασιατική καταστροφή προκάλεσε τόσο την άτακτη φυγή, έως το τέλος του 1922, όσο και την οργανωμένη ανταλλαγή πληθυσμών, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης της 30ης Ιανουαρίου 1923. Συνολικά, υπολογίζεται ότι, περίπου 1.300.000 πρόσφυγες εγκατέλειψαν την πατρίδα τους, για την ανεύρεση μιας νέας, στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους.²

1.1. Άφιξη και εγκατάσταση. Οι πρόσφυγες της Φλώρινας

Οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Μακεδονίας, στις αρχές του 20ου αιώνα, αποτελούσαν την πολυπληθέστερη εθνοθρησκευτική ομάδα, στη θέση των οποίων προγραμματίστηκε η εγκατάσταση προσφύγων, σύμφωνα με τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάννης. Λόγω της γεωγραφικής θέσης, μακριά από λιμάνια, η Δυτική Μακεδονία υποδέχθηκε τα τε-

---

1 Από τον Νομό Φλώρινας αποχώρησαν περίπου 15.000 άτομα.

2 Από το σύνολο των προσφύγων, περίπου οι μισοί εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα (άνω των 10.000 κατοίκων) και οι μισοί σε αγροτικές περιοχές. Περίπου οι μισοί πρόσφυγες (638.000) εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, με την πλειοψηφία αυτών στη Θεσσαλονίκη (117.000). Στην Αθήνα και τον Πειραιά εγκαταστάθηκαν 246.000 πρόσφυγες (Καυκούλα, 2002: 109).

λευταία και μειωμένα πληθυσμιακά προσφυγικά ρεύματα. Η Φλώρινα ωστόσο, λόγω της εγγύτητας με την πόλη του Μοναστηρίου, είχε δεχθεί τους πρώτους πρόσφυγες ήδη από το φθινόπωρο του 1913. Η εγκατάστασή τους, σηματοδότησε την απαρχή ενός σοβαρού προβλήματος, όπως είναι η οικιστική αποκατάσταση των προσφύγων, η οποία όμως οδήγησε στη δημιουργία του σύγχρονου κοινωνικού και αστικού σχηματισμού. Επίσης πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή, κατά το 1920 στη Φλώρινα είχαν ήδη αφιχθεί Πόντιοι πρόσφυγες από το Καρς. Σε έγγραφο του νομάρχη, τον Μάρτιο του 1921, αναφέρεται ότι στην πόλη περιθάλπονταν από τη Νομαρχία εννέα οικογένειες προσφύγων, οι τέσσερεις από το Μοναστήρι και οι πέντε από την Προύσα.³ Μετά τη Σύμβαση Ανταλλαγής, η αποχώρηση των μουσουλμάνων και η δυνατότητα εγκατάστασης νέων Ελλήνων θεωρήθηκε ως μια ιδανική συγκυρία εθνολογικής ομογενοποίησης, μέσω της οποίας θα αντικρουόταν κάθε αξίωση γειτονικών κρατών. Αυτή η πολιτική θεώρηση αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία σε ορισμένες κρίσιμες περιόδους, μεταξύ των οποίων και η Φλώρινα.⁴

Γενικά, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε πόλεις και οικισμούς, όπου υπήρχε μουσουλμανικός πληθυσμός, ο οποίος σχεδόν ταυτόχρονα εγκατέλειπε την Ελλάδα. Σε αρκετούς πρόσφυγες δόθηκε η δυνατότητα εγκατάστασης στις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες, που διαχειριζόταν η Εθνική Τράπεζα, ενώ δεν έλειψε και το φαινόμενο της αυθαίρετης κατάληψής τους. Οι περισσότερες από αυτές τις κατοικίες ήταν σε κακή κατάσταση, ενώ έπρεπε να στεγά-

---

3 Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Αρχείο εγγράφων, ΑΒΑ.206, Δ.10, Νομάρχης Φλώρινας προς τη Γενική Διοίκηση Κοζάνης-Φλώρινας, Φλώρινα 9.3.1921.

4 Για το γενικό πλαίσιο της οικιστικής αποκατάστασης των προσφύγων και της εθνολογικής ομογενοποίησης της περιοχής, ενδεικτικά: βλ. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006 / D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, εκδ. Mouton & Co, Παρίσι 1962 / Β. Κουτσούκος, «Το πλαίσιο εφαρμογής της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης και η επιβολή εθνοτικής και χωρικής ομοιογένειας στη Θρακική επαρχία (1922-1930)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19 (2015) 161-190.

ζουν περισσότερες της μίας οικογένειες. Οι συνθήκες διαβίωσης των πρώτων χρόνων ήταν ιδιαίτερα δύσκολες, με ένα ποσοστό προσφύγων να διαμένει σε αντίσκηνα ή σε πρόχειρες κατασκευές. Για την κάλυψη των μεγάλων στεγαστικών αναγκών και με βάση την εμπειρία της προσφυγικής μέριμνας της προηγούμενης δεκαετίας, δημιουργήθηκαν νέοι αγροτικοί οικισμοί και αστικοί συνοικισμοί, συνήθως ως επέκταση των υφιστάμενων πόλεων (Καλογήρου, 1985: 475-492), όπως συνέβη και στην περίπτωση της Φλώρινας.

Μια γενικευμένη αρχή ως προς τον τόπο της εγκατάστασης των προσφύγων, ήταν να γίνεται σε περιοχή που εμφανίζει παρόμοια χαρακτηριστικά με τον τόπο καταγωγής, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ομαλότερη προσαρμογή (Ανδριώτης, 2020: 209). Παράλληλα, είχε γίνει καταγραφή δημογραφικών και κοινωνικών στοιχείων, καθώς και πολεοδομικών χαρακτηριστικών των τόπων προέλευσης, τα οποία όμως λίγο μπόρεσαν να διαμορφώσουν την επιλογή των τόπων εγκατάστασης (Γαβρά, 2009: 207-209). Σε συνδυασμό με άλλα κίνητρα, οι πρόσφυγες ενθαρρύνονταν να ασκήσουν το επάγγελμα που γνώριζαν, με στόχο την εξασφάλιση των απαραίτητων για τη διαβίωσή τους και την ομαλή ένταξή τους στις παραγωγικές διαδικασίες της χώρας, στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης κοινωνικής ισορροπίας. Η πρακτική εφαρμογή αυτού του στόχου συνάντησε αρκετές δυσκολίες, με κυριότερη τη συχνή μετακίνηση των οικογενειών, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια,⁵ τόσο από αγροτικές σε αστικές περιοχές, όσο και αντίστροφα. Σημαντικός παράγοντας για αυτές τις μετακινήσεις, ήταν η αναζήτηση εργασίας. Η εγκατάσταση σε μια αγροτική περιοχή μπορούσε να προσφέρει άμεσα στέγη και εργασία σε γεωργικά επαγγέλματα, σε αντίθεση με τις αστικές περιοχές, που η αποκατάσταση αφορούσε μόνο την προσφορά μόνιμης στέγης (Morgenthau, 1994: 333-360). Επιπλέον, οι ευνοϊκότερες συνθήκες και οι καλύτερες προοπτικές στα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, προσέλκυσαν στην πορεία δυσανάλογα μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων. Ο διαχωρισμός της αποκατάστασης σε αστική και αγροτική, αναφέρεται στον τόπο εγκατάστασης (πόλεις ή

---

5 Οι μετακινήσεις των προσφύγων από περιοχή σε περιοχή απαγορεύτηκαν με την υπ' αρ. 1522/1928 απόφαση της Γενικής Διοίκησης Εποικισμού Μακεδονίας.

αγροτικοί οικισμοί) και κατά συνέπεια στην παραχώρηση ή μη γεωργικών εκτάσεων, παρά στον τόπο καταγωγής και τις επαγγελματικές δεξιότητες των προσφύγων.

Όσο αφορά στον Νομό Φλώρινας (με τα σημερινά γεωγραφικά του όρια), έως τον Απρίλιο του 1923 είχαν εγκατασταθεί περίπου 3.500 πρόσφυγες. Έως τον Δεκέμβριο του 1925 είχαν εγκατασταθεί περίπου 7.000, ενώ με την ολοκλήρωση της ανταλλαγής και των εσωτερικών μετακινήσεων, το 1928 καταγράφηκαν από την Ε.Α.Π. 12.500 πρόσφυγες (Πελαγίδης, 1994: 68-69,75). Σε μια άλλη απογραφή των προσφύγων, προκύπτει ότι επί του συνόλου των 70.492 κατοίκων, οι 10.735 ήταν πρόσφυγες, εκ των οποίων οι 4.021 ήρθαν πριν το 1922 (κυρίως από την περιοχή του Μοναστηρίου) και οι 6.714 μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.

Για την πόλη της Φλώρινας, στην απογραφή του 1920 καταγράφηκαν 12.513 κάτοικοι, εκ των οποίων οι 2.328 είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό, ήταν δηλαδή πρόσφυγες.⁶ Εκτιμάται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών ήταν οι πρόσφυγες από το Μοναστήρι και των πέριξ αυτού κοινοτήτων.⁷ Οι Μοναστηριώτες πρόσφυγες είναι οι πρώτοι που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, καθώς από τα τέλη του 1913 και έως το 1917 είχαν εγκατασταθεί σχεδόν στο σύνολό τους. Στα τέλη του 1920 εγκαταστάθηκαν οι Πόντιοι πρόσφυγες από το Καρς. Τον Σεπτέμβριο του 1922 κατέφθασαν οι πρώτοι πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής, ενώ η πλειονότητά τους εγκαταστάθηκε μετά τη Συμφωνία Ανταλλαγής του 1923. Το 1927 καταγράφηκαν 750 πρόσφυγες εξ Ανατολής ή 178 οικογένειες, εκ των οποίων οι 79 κατάγονταν από την Ανατολική Θράκη (ποσοστό 43%), οι 54 από τη Μικρά Ασία (29%), οι 44 από τον Καύκασο (24%) και οι 7 από τον Πόντο (4%), ενώ οι Μοναστηριώτες και οι Βορειοηπειρώτες, ακόμη δεν καταγράφονταν ως πρόσφυγες. Στην απογραφή του 1928, όταν πλέον ολοκληρώθηκαν οι

---

6 Διεύθυνσις Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920*. Διαθέσιμο μέσω [http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00016.pdf]

7 Στην απογραφή του Δήμου Φλώρινας του 1925 καταγράφονται περίπου 1.800 Μοναστηριώτες, σε αντίθεση με την επίσημη στατιστική που ανέφερε 937 (Ηλιάδου-Τάχου, 1995: 78).

εγκαταστάσεις και οι εσωτερικές μετακινήσεις και είχαν αποχωρήσει στο σύνολό τους οι μουσουλμάνοι, επί συνόλου 10.585 κατοίκων, οι 3.891 είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό. Κατά συνέπεια, οι περίπου 1.600 επιπλέον μη γηγενείς από την απογραφή του 1920, ήταν οι πρόσφυγες εξ Ανατολής.⁸ Συμπερασματικά, οι πρόσφυγες ανέρχονταν σε ένα ποσοστό της τάξης του 36,7%, επί του συνολικού πληθυσμού της πόλης, το οποίο είναι μάλλον πλησιέστερο στις κύριες πόλεις ή λιμάνια που δέχθηκαν πρόσφυγες, παρά στις άλλες πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας.⁹ Στην Κοζάνη το ποσοστό ήταν 8,5% με 1.080 πρόσφυγες σε σύνο-

---

8 Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15ης – 16ης Μαΐου 1928*. Διαθέσιμο μέσω [http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00023.pdf].

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του 1928*. Διαθέσιμο μέσω [http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00022.pdf].

Στην απογραφή του 1928, στον σημερινό Νομό Φλώρινας καταγράφονται 2.518 άτομα που γεννήθηκαν στη Γιουγκοσλαβία. Από αυτούς η μεγαλύτερη πλειοψηφία αφορά σε Μοναστηριώτες, οι οποίοι διέμεναν στην πόλη της Φλώρινας. Επίσης, 2.596 έχουν γεννηθεί στη Μ. Ασία, 2.423 στον Καύκασο, 1.292 στον Πόντο και 1.105 στην Αν. Θράκη. Στην ίδια καταγραφή, όσο αφορά στην πόλη της Φλώρινας σε 10.585 άτομα, οι 7.793 μιλούν ελληνικά, οι 1.638 σλάβικα, οι 528 τούρκικα, οι 284 ισπανικά, οι 255 βλάχικα και οι υπόλοιποι 87 άλλες γλώσσες (αλβανικά, αρμένικα, τσιγγάνικα, ρωσικά κ.ά.). Αποκλείοντας τους 1.638 σλαβόφωνους ως ντόπιο πληθυσμό και τους 284 ως ισπανόφωνους εβραίους, μπορεί να γίνει η υπόθεση ότι οι 255 βλαχόφωνοι είναι Μοναστηριώτες πρόσφυγες και οι 528 τουρκόφωνοι πρόσφυγες εξ Ανατολής. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον πραγματικό αριθμό των προσφύγων, καθώς στην επίσημη αυτή απογραφή δεν θα δήλωσαν όλοι οι πρόσφυγες ότι μιλούν τούρκικα και όλοι οι Μοναστηριώτες βλάχικα. Αντίστοιχα, οι 7.777 είναι ορθόδοξοι της ελληνικής εκκλησίας, οι 513 της τουρκικής, οι 1.638 της Μακεδονοσλαβικής, οι 284 εβραίοι, οι 255 ορθόδοξοι κουτσοβλάχοι.

9 Τα ποσοστά των προσφύγων στις πόλεις της Μακεδονίας του 1928, σύμφωνα με την απογραφή, είναι τα εξής: Δράμα 62%, Καβάλα 54%, Γιαννιτσά 53%, Θεσσαλονίκη 48% (μοναδική περίπτωση μαζί με τη Φλώρινα που ένα σημαντικό ποσοστό καταγράφεται και πριν το 1922 και αναφέρεται κυρίως στους Μοναστηριώτες), Σέρρες 47%, Κατερίνη 45%, Βέροια 41%, Έδεσσα 40%, Φλώρινα 37%, Νάουσα 18%, Καστοριά 18%, Κοζάνη 9%, Πολύγυρος 8%.

λο 12.702 κατοίκων και στην Καστοριά 17,7% με 2.079 πρόσφυγες σε σύνολο 11.736 κατοίκων.¹⁰

Οι Μοναστηριώτες αποτελούσαν τη μεγαλύτερη προσφυγική κοινότητα στη Φλώρινα και περίπου το ήμισυ του συνόλου των προσφύγων και κατάγονταν κυρίως από την πόλη του Μοναστηρίου, από τους γειτονικούς αυτής οικισμούς στα δυτικά Μεγάροβο, Τύρνοβο, Νιζόπολη, Μηλόβιστα, Γκόπεσι και από τη βορειότερη πόλη του Κρουσόβου. Η πρώτη φυγή Μοναστηριωτών από την πατρίδα τους, καταγράφεται αμέσως μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, τον Αύγουστο του 1913. Ωστόσο, το μεγαλύτερο ποσοστό του ελληνισμού παρέμεινε στην πόλη, θεωρώντας βέβαιη την ενσωμάτωση του Μοναστηρίου, της πρωτεύουσας της ευρύτερης περιοχής, με το ακμάζον και κυρίαρχο ελληνικό στοιχείο, στην ελληνική επικράτεια. Η εγκατάλειψη του τόπου καταγωγής έγινε σταδιακά, έως και το 1917, με κύριους προορισμούς εγκατάστασης τη Φλώρινα και τη Θεσσαλονίκη. Οι αφιχθέντες Μοναστηριώτες (όπως και οι αντίστοιχοι από την περιοχή της Δοϊοράνης, τη Γευγελή και τη Στρώμνιστα), λόγω της εγγύτητας του τόπου καταγωγής και της διαρκούς αναμονής ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος, οδήγησε, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Αντώνης Κολτσίδας, μελετώντας την ιστορία του Μοναστηρίου, στο να θεωρούνται περισσότερο ως «ομογενείς από τη Σερβοκρατούμενη Μακεδονία», παρά ως πρόσφυγες (Κολτσίδας, 2003: 952-953). Χαρακτηριστικό είναι ότι, τόσο στις απογραφές της εποχής, όσο και στην πλειοψηφία των εγγράφων των επόμενων δεκαετιών, ο όρος πρόσφυγας σχεδόν ταυτίζεται με τους διωχθέντες της Μικρασιατικής καταστροφής. Άλ-

---

10 Ενδιαφέρον έχει και η ανατροπή που επήλθε στους συσχετισμούς των πόλεων της Δυτικής Μακεδονίας. Ενώ η Φλώρινα ήταν το μεγαλύτερο αστικό κέντρο, κατά το 1920, και παρά τον ερχομό των περισσότερων προσφύγων, η φυγή των μουσουλμάνων αποδυνάμωσε σημαντικά τον συνολικό πληθυσμό. Ενδιαφέρον όμως, παρουσιάζει και η απογραφή του 1940, στην οποία οι κάτοικοι της Φλώρινας είναι 12.562 (από 10.585, αύξηση 19%), της Κοζάνης 14.022 (από 12.702, αύξηση 10%) και της Καστοριάς 11.121 (από 11.736, μείωση 6%), αλλά ο σχολιασμός των αιτιών ξεφεύγει από τον σκοπό της παρούσας μελέτης: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940*. Διαθέσιμο μέσω [http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00025.pdf].

λωστε, τα εποικιστικά προγράμματα της δεκαετίας του 1910 δεν είχαν καταφέρει σημαντικά απτά αποτελέσματα (Καραμούζη, 1997: 21-24).

Οι Πόντιοι, που κατάγονταν κυρίως από την περιοχή του Καυκάσου, είχαν εγκατασταθεί στο Καρς μετά την κατάληψη της περιοχής από τη Ρωσία κατά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877. Μετά τη συμφωνία Ρωσίας-Τουρκίας του 1918, οι Έλληνες της περιοχής αποφάσισαν να μετοικήσουν στην Ελλάδα, αλλάζοντας τον τόπο τους για δεύτερη φορά μέσα σε σαράντα χρόνια. Μετά την άφιξή τους στην Καλαμαριά, επέλεξαν τους τόπους της οριστικής εγκατάστασης, με ένα σημαντικό ποσοστό να επιλέγει τη Φλώρινα. Εκτός της πόλης του Καρς, αρκετοί Πόντιοι κατάγονταν και από τους γειτονικούς οικισμούς της, όπως η Γέιτσα, το Κουπάν και το Τσατάχ. Στην πόλη εγκαταστάθηκαν και λίγες οικογένειες Ποντίων από την Τραπεζούντα, από τη γειτονική Αργυρούπολη και τον οικισμό αυτής Μούζενα, καθώς οι περισσότερες εντάχθηκαν στην αγροτική αποκατάσταση και τους μικρότερους οικισμούς του νομού.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες κατέφθασαν στη Φλώρινα μετά την καταστροφή του φθινοπώρου του 1922, ήδη από τα τέλη του έτους και πριν από τη Συμφωνία Ανταλλαγής. Ένα σημαντικό ποσοστό αυτών κατάγονταν από την Κιουτάχεια, που βρίσκεται σε έναν ορεινό τόπο, στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, ανάμεσα από τα παράλια και την Άγκυρα (Χατζηεφραιμίδης, 2014: 424-434). Ορισμένες οικογένειες προσφύγων κατάγονταν από την ανατολική πλευρά της Τουρκίας και συγκεκριμένα από τους οικισμούς Σαλούτ, Αρνταχάν, Νεβσεχίρ και Πελίκπα (από όπου το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του οικισμού του Νέου Καύκασου), ενώ ένας πολύ μεγάλος αριθμός από αυτούς εγκαταστάθηκε σε αγροτικούς οικισμούς, όπως η Κολχική και ο Άγιος Βαρθολομαίος. Από τα παράλια της Μικράς Ασίας κατέφθασαν στη Φλώρινα πρόσφυγες από τα Βουρλά, τον Κασαμπά και τον Παράδεισο της περιοχής της Σμύρνης και από τη Μάδυτο, στα στενά του Ελλησπόντου. Από τα νότια παράλια κατάγονταν πρόσφυγες από τον οικισμό της Μερσίνας, που βρίσκεται απέναντι από την Κύπρο. Εντοπίζονται επίσης οικογένειες από την Προύσα, το Ικόνιο και την Άγκυρα, ενώ κατέφθασαν και ορισμένοι Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες, τόσο από την ίδια την Πόλη και την περιοχή Σκούταρι, όσο και από τον γειτονικό οικισμό Μέτρες. Τέλος, οι πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης